

Н. Темур¹ , А. Алдаш^{2*}

¹Гази университеті, Түркия, Анкара қ.

²А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: aimank51@mail.ru

ОРФОГРАФИЯЛЫҚ СӨЗДІК: ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ ПРИНЦИПТЕР ЖӘНЕ ОРТОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ МЕЖЕЛЕРІ

Дербес лингвистикалық ғылым ретіндегі ортология тіл мәдениеті және тілдік норма салаларының аспектілерімен тығыз байланыста екендігі белгілі. Тіл мәдениетінің деңгейін көтеру және қазіргі ауызша және жазба коммуникацияда базалық норманың сақталуын жоғары деңгейде ұстау үшін ортологиялық құралдардың, оның ішінде емле сөздігінің рөлі маңызды. Емле сөздігі тілдің диахронды-синхронды жағдайының, тұтастай алғанда, қоғамның дамуы мен эволюциясының көрсеткіші болып табылады. Осы себепті дамыған елдерде емле сөздігі толықтырулар мен өзгерістер енгізілу арқылы жиі жарық көреді. Қазақ тілінің қазіргі дамуын перспективалы деп атау керек, өйткені тілдік жағдаятты өзгертетін, нормаландыруға, стандарттауға, жаңғыртуға бағытталған қарқынды жұмыстар жүргізілуде. Қазақ тілінің үлкен орфографиялық сөздігінің жаңа басылымы әзірленуде, ол алдыңғы басылымдардан лексикографиялық принциптердің жетілдірілгендігі арқылы айрықшаланады.

Мақалада негізгі лексикографиялық принциптер (лексемалардың іріктелуі, жарыспалы қатарлардың орналасуы, грамматикалық ақпарат, мағыналарды түсіндіру үшін қолданылған графемалар мен шартты таңбалар, тыныс белгілері және т.б.), сондай-ақ жекелеген тілдік бірліктердің норма екендігін және қалыптанғанын сипаттау мақсатында ортологиялық талдау жүргізіледі.

Түйін сөздер: емле сөздігі, нормативтік меже, қолданыс жиілігі межесі, жүйелілік принципі, ғылыми меже, негізгі сөз, сөздің ұясы, белгісөз.

N. Temur¹, A. Aldash^{2*}

¹Gazi University, Turkey, Ankara

²A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: aimank51@mail.ru

Spelling dictionary: lexicographic principles and parameters of orthological analysis

As you know, orthology as an independent linguistic science is closely related to aspects of speech culture and linguistic norms. In improving the linguistic culture of society and achieving a high level of preservation of the basic linguistic norm in modern oral and written communication, orthological means, especially the spelling dictionary, are of particular importance. The spelling dictionary is an indicator of the diachronous-synchronous state of the language in particular, the evolution and development of society, in general. Therefore, in developed countries, a spelling dictionary with additions, changes is often released. At the current stage of the development of the Kazakh language, which is considered promising, aimed at changing the language situation, intensive work is being carried out to normalize, standardize and modernize the Kazakh language. The next edition of the Large Spelling Dictionary of the Kazakh Language is being prepared for release, in which the lexicographic principles are improved.

The article discusses the basic lexicographic principles (selection of lexemes, supply of variant words, grammatical information, the use of graphemes, symbols, punctuation to clarify meanings, etc.), as well as in order to characterize the normalization and codification of individual lexical units, orthological analysis is carried out.

Key words: spelling dictionary, principle of normativity, principle of frequency of use, principle of system description, main register, internal register, litter.

Н. Темур¹, А. Алдаш^{2*}

¹Университет Гази, Турция, г. Анкара

²Институт языкознания имени А. Байтурсынова, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: aimank51@mail.ru

Орфографический словарь: лексикографические принципы и параметры ортологического анализа

Как известно, ортология как самостоятельная лингвистическая наука тесно связана с аспектами культуры речи и языковой нормы. В повышении языковой культуры общества и достижении высокого уровня сохранения базовой языковой нормы в современной устной и письменной коммуникации особую важность имеют ортологические средства, особенно орфографический словарь. Орфографический словарь является показателем диахронно-синхронного состояния языка в частности, эволюции и развития общества в целом. Поэтому в развитых странах орфографический словарь с дополнениями, изменениями выпускается часто. На сегодняшнем этапе развития казахского языка, который считается перспективным, направленным на изменение языковой ситуации, проводится интенсивная работа по нормализации, стандартизации и модернизации казахского языка. Готовится к выпуску очередное издание Большого орфографического словаря казахского языка, в котором усовершенствованы лексикографические принципы.

В статье рассматриваются основные лексикографические принципы (отбор лексем, подача вариантов слов, грамматические сведения, применение графем, условных обозначений, знаки пунктуации для разъяснения значений и др.), а также в целях характеристики нормированности и кодифицированности отдельных лексических единиц проводится ортологический анализ.

Ключевые слова: орфографический словарь, принцип нормативности, принцип частоты употребления, принцип системного описания, основной реестр, внутренний реестр, помета.

Кіріспе

Әлемдік лингвистикада лексикография саласына арналған еңбектер соншалықты мол. Зерттеулерді атамағанның өзінде, теориялық және практикалық мәселелерді анықтаған Л.В. Щерба сөздіктің 60-тан астам түрін, типін санамалаған. Ал лингвист мамандар осы түрлердің, типтердің әрқайсысын зерттеу нысанасы еткен, сөйтіп, жарық көрген сөздік материалдарына сүйене отырып, лексикография ғылымының негізгі дерлік мәселелері бойынша ғылыми да, практикалық та мәні зор тұжырымдар қалыптастырған. Лексикографиятанудың мән-жайына, зерттеулерді сараптауға егжей-тегжейлі тоқталуды мүдде тұтпаймыз. Дегенмен мәселеге қатысты жалпы мағлұмат беру мақсатында, әлемдік, оның ішінде орыс лингвистикасындағы сөздіктер түзу тәжірибесінен жинақталған кейбір мәселелерге шолу жасауды қажет деп табамыз.

Біріншіден, шетелдік ғалымдардың сөздіктердің типтерін анықтауда көзқарастары әртүрлі, әрі зерттеулер көбейген сайын тереңдей түскен, сөздіктің әр типіне тән жіктелім (классификация, дифференциация) айырым белгілер ажыратыла түскен көзқарастар жетерлік. Мәселен, В.В. Морковкин сөздіктердің типологиясын сөздік түзу алдында «негіздемесіне», «негіздемесі қалай болуы керек», «негіздемесі

кімге арналған» деген принциптерді анықтау керектігіне баса назар аудартса (Морковкин, 1994: 13-23), В.М. Лейчик лексикографиялық белгінің ең маңыздысы ретінде сөздіктің мақсатын анықтау керектігін айтады, ғалымның пікірінше: а) бір тілдің тілдік бірліктерін тіркеу; ә) нормасын белгілеу; б) ғылыми-көпшілік мазмұнда баяндау; в) оқу-ағарту бағытына арнау; г) тек ақпарат беретін, яғни бір тілдегі сөздің барлығын жинақтап, жүйелеу (мысалы, терминжүйесін) мақсаты анықталғанда ғана сөздіктің негіздемесі дұрыс болады (Лейчик, 1988: 45).

Екіншіден, әлемдік зерттеулерде жүйелі лексикография, сөздіктердің типологиясын жүйелеу, оларды жеке-жеке талдау арқылы осы саланың негізгі мәселелерін анықтау жақсы жолға қойылған. Сөздіктердің әртүрлі типтерінде лексикалық материал қалай беріледі, мағыналарды анықтау жолдары, сөздіктің негізгі реестрі мен ішкі ұясының құрылымы, графемалармен, таңбалармен ресімделуі және басқа да көптеген ерекшеліктер жете талданған. Жалпы, орыс тіл білімінде бұл мәселелер Ю.Д. Апресянның еңбектеріне негізделеді, ол «лексикографиялық тип» терминін енгізе отырып, сөздіктің әр түріне алынатын тілдік бірлік – лексема негізгі реестрге алынған жағдайда оның жанына орналасатын грамматикалық

түрленімдердің, сөздің мағынасын ашатын семантикалық, прагматикалық, коммуникативтік тіркесімдердің, фразалық тіркестердің, кей типтер үшін сөздің орфоэпиясын жүйелеудің үлгісін қалыптастырды (Апресян, 1995: 389).

Әдебиетке шолу

Әлем тілдеріндегі зерттеулерде Үлкен Оксфорд сөздігі (Oxford English Dictionary) айрықша лексикографиялық еңбек деп саналады. Бұлайша бағалау сөздіктің құрылымдық ерекшелігіне байланысты. Оксфорд сөздігінде әр сөздің пайда болған мерзімі, тарихы көрсетіледі, дәлелдемелер дәйексөз, иллюстрация арқылы беріледі. Сөздік, басқа құрылымдық жағын атамағанның өзінде, ағылшын тілінің барлық сөзінің алғашқы қолданысын тіркеу, әр сөздің тарихи дамуын, түптөркінін қадағалау, әр сөздің түрлі вариациясын жинақтау, қоғам дамуына байланысты сөздердің мағыналық өзгерістерін, айтылуын көрсету, осы арқылы зерттеушіге де, пайдаланушыға да жан-жақты көмек беретін ресурс екендігімен де аса құнды деп бағаланады (Oxford English Dictionary, 2020). Сөздік ұдайы жетілдіріліп, жыл аралата жарияланып тұрады.

Қазақ тіл біліміндегі қазақ лексикографиясының жайы жөніндегі маңызды және кешенді еңбек – профессор М. Малбақовтың зерттеуі. Ғалым өткен ғасырдың орта тұсындағы Ш. Сарыбаев, К. Аханов, Ә. Қайдаров сынды көрнекті ғалымдардың барлық пікірлерін жинақтай келе, қазақ лексикографиясының теориялық және практикалық мәселелерін қорытатын ғылыми тұжырымдар жасаудың өзектілігін анық көрсетті (Малбақов, 2003: 5). Рас, профессор М. Малбақов көрсеткеніндей, сонау 1945 жылдан бастап түсіндірме сөздіктің нұсқаулықтарының бірнеше үлгілері жасалған. Осы еңбектердің негізінде 1945, 1953–1986 жылдар аралығында жарық көрген бір томдық, екі томдық, он томдық түсіндірме сөздіктердің құрылымы мен құрамының реттелуіне үлес қосты. Түсіндірме сөздіктің кейінгі басылымы – 15 томдық «Қазақ әдеби тілі сөздігі» сөз байлығын саралаудың негіздерін анықтауы жағынан ерекшеленеді (Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі, 2011, Т.1.).

Қазақ лексикографиясының теориялық мәселелеріне байланысты профессор М. Малбақовтың қазақ тілі түсіндірме сөздіктерінің түзілу тарихынан бастап кейінгі кезеңдерге дейінгі, әлі де қарастырылуы қажет делінетін проблемалар анықталған кешенді зерттеуіндегі

біртүлді түсіндірме сөздіктің құрылымы мен сипатына қатысты әрі біздің нысанамызға сәйкес түсетін бірнеше мәселелерді атап өтеміз, еңбекте: а) лексикографиядағы норма және нормативтілік, узус мәселелеріне байланысты көзқарастар сараланған; ә) түсіндірме сөздікке енгізілетін жекелеген сөз топтарын (жергілікті тіл ерекшеліктері, кәсіби лексика, көнерген сөздер, тілдегі жаңалықтар, кітаби, кірме лексика, ғылыми терминология, ауызекі сөйлеу тілі элементтері, сөздің жарыспалы тұлғалары, фразеологизмдер, туынды, көмекші және күрделі сөздер, жалқы есімдер) лексикографиялаудың жолдары, әдіс-тәсілдері нақтыланған; б) сөздік бірліктерге түсіндірме жасаудың тәсілдері жүйеленген; в) сөздік бірліктерге түсіндірме жасаудың қосалқы амалдары айқындалған; г) қазақ тілі түсіндірме сөздіктерін әмбебаптандырудың жолдары белгіленген (Малбақов, 2003: 10).

Шағын ақпарат түріндегі шолу арқылы екі мәселе анықталады, оның бірі – лексикография – зерттеу пәні, нысанасы, өзіне тән ғылыми принциптері мен әдіснамасы қалыптасқан және теориялық проблемалары жағынан зерттеле түсетін, тіл туралы ғылымның бір саласы екендігі.

Екіншісі, біздің нысанамыз үшін маңыздысы – барлық зерттеулерде дерлік нысана, талдау ретінде түсіндірме сөздік негізге алынады. Ғалым В.В. Гак «түсіндірме сөздік – сөздіктердің шыңы, ол – сөздіктердің барлық типтерінің түзілуінің негізі» (Гак, 1987: 16), сондай-ақ тағы бір еңбегінде «создание толкового словаря – свидетельство «совершеннолетия» данного языка и лингвистической зрелости общества» деген пікірлерін қалдырды (Гак, 1977: 13).

Сөз жоқ, әсіресе біртүлді түсіндірме сөздік – белгілі бір ұлт тілінің даму, қалыптасу кезеңдерін, сөз байлығын, тіл жүйесіндегі өзгерістерді танытатын кемел сөздік, сөздіктердің беделді типі. Түсіндірме сөздік сөздіктердің басқа түрлерінің жасалуына, тілдік бірліктердің іріктелуіне әлеуетті тірек бола алады.

Зерттеулерге шолу барысында тағы бір назар аудартқаны – негізінен түсіндірме сөздік талданатындықтан болар, сөздіктің құрылымы мен принциптерін анықтауда сөздің семантикасын дәлдеу ұстанымы бірінші қатарда болады да, сөздің нормативтілігі айтылмайды немесе принциптердің жүйеленуінде кейінгі қатарда тұрады.

Қорыта айтқанда, әлемдік лингвистикада Емле сөздігінің жалпы сипаттамасы, құрылы-

мы мен сөздік түзудің принциптері жеке қарастырылмаған.

Түркітануда Л. Хусаинованың «Башқұрт тіліндегі орфографиялық сөздік түзудің принциптері» деген еңбегін атауға болады (Хусаинова, 2017). Алайда түркітануші ғалым негізгі мәселеден гөрі башқұрт тіліндегі емле сөздігін түзудің тарихына ғана назар аударған. Қырғыз тілі бойынша еңбекте негізінен жазудағы қателіктер, әсіресе сөздің айтылуының жазуға түсуінен болатын, сондай-ақ бірге және бөлек жазылатын сөздердегі, бас әріптің, тыныс белгілерінің қолданысындағы қателіктер, стилдік ауытқулар ғана сөз болады (Сағынбаева, 2015).

Қазақ мәдениетінде Емле сөздігі жөніндегі пікірлер мен ұсыныстардың негізінен жекелеген тілдік бірліктердің жазылуына байланысты екендігі байқалады. Сонымен қатар қазақ тілінің Емле сөздігі басқа тілдердегі нормативті сөздіктерден құрылымы мен құрамы жағынан ерекшеленеді. Еуропалық тілдермен салыстыра қарағанда, қазақ тілінің Емле сөздігі тіркелетін лексемалардың сипатымен де, практикалық мазмұнымен де өзгешелеу. Демек, тілдің қолданысы мен орамдылығын танытатын әрбір ұлт тілінің өз табиғи заңдылықтарына және тілге деген сұраныстарына қарай әр тілдің Емле сөздігінің құрамы мен құрылымында, материалдардың түзілуінде айырым белгілер болады. Бұлар жөнінде ғылыми-практикалық көзқарас білдіру, ұсыныстар айту қазақ лексикографиясы саласының дамуына үлес қосары сөзсіз.

Материалдар және әдістер

Емле сөздігінің құрылымы. Ұстанымдар және межелер. Ортологиялық құралдардың маңызды түрінің бірі – Емле сөздігі (Орфографиялық сөздік).

Ең алдымен Емле сөздігі дегеніміз не деген сұраққа жауап іздестіріп көрелік.

Бір қарағанда, сырт көзге Емле сөздігі құрастырушының (құрастырушылардың) тарапынан тілдегі лексикалық бірліктерді жинақтап, олардың жазылуының дұрыс нормасын көрсету, белгілеу тәрізді болып көрінуі, негізінен қолданбалы, практикалық бағыттағы жұмыс түрі ретінде танылуы әбден түсінікті. Дегенмен тереңдей түссек, Сөздік жасау дайын тілдік бірліктердің басын біріктіру емес, Сөздік құрастыру – ғылыми негіздерге сүйенетін, тіпті шығармашылықты талап ететін айрықша жұмыс түрі. Емле сөздігін түзу тілді айрықша

сезінуді, сөздің семантикасын жетік білуді, құрастырушының тіл туралы базалық білімінің болуын, ел мен ұлттың кешегі-бүгінгі тарихынан кем дегенде хабардар болуын, тіл қолданысына ықпал жасаған және жасап келе жатқан қоғам, әлеуметтік-мәдени өзгерістерді деркесінде саралай алатын зиятты қабілетінің (интеллектісінің) болуын қажет етеді. Емле сөздігін түзу кешенді сипатқа ие; бұл жұмыстың сапалы атқарылуы үшін ең бастысы – тіл мен мәдениетті тығыз сабақтастыра отырып, тіл дамуының белгілі бір кезеңіне тән, тілді пайдаланушылардың тәжірибесі арқылы жинақталған фактілерді сұрыптап, моделдерін қалыптастырып, нормасын ұсыну.

Лексикографиялық еңбектің бір түрі – Емле сөздігінің міндеті ретінде төмендегілерді атауға болады:

– тіл дамуының белгілі бір кезеңіндегі әдеби тіл құрамындағы жеке сөздердің, олардың акустика мен перцепциядан айырмаланатын сипатының, айтылу мен жазу арасындағы өзгерістерді ажырататын түрленімдердің нормалық қалпын белгілеу, жазба тілдің ережелерін бекіту;

– жазба коммуникацияда қолданылатын, жазба коммуникацияға керекті сөздердің тізбесін толық қамту;

– әдеби тілде қолданылу жиілігі жоғары, нормалана бастаған, стилдік тармақтарда қолданылатын жаңа сөздердің, көнерген сөздердің, жергілікті тіл ерекшеліктерінің, кәсіби сөздердің және ғылым мен техникаға, оқу-ағартуға, саясатқа, қоғамдық-мәдени салаларға қатысты кірме сөздердің бір тобын енгізу арқылы тіл дамуындағы өзгерістерді таныту;

– сөзтізбе құрамына енетін тілдік бірліктерді лингвистикалық білімдер тұрғысынан жүйелеу.

Шетел ғалымы Ю. Апресянның пікірі бойынша «Современный словарь – это моментальный снимок вечно обновляющегося и находящегося в движении языка. В нём диалектически взаимодействуют статика и динамика языка, синхрония и диахрония» (Апресян, 1993: 8).

Емле сөздігінің жаңа басылымын түзуде алдыңғы тәжірибе барынша ескеріледі, сабақтастық сақталады.

Қазақ нормативті лексикографиясының тарихы ХХ ғасыр басындағы Алаш зиялыларының есімдерімен тығыз байланысты. 1940-ыншы және 1957-нші жылдары жарық көрген Емле сөздіктері әліпби ауысқан кезеңдегі тілдік бірліктерді жинақтап, жазу нормаларының алғашқы нұсқасын қалыптастырды, еңбектер қалың жұртшылықтың сауаттылығына, жазу

дәстүрінің бекемденіп, тұтастай алғанда, тіл мәдениетінің көтерілуіне айтарлықтай ықпал жасады.

Нәтижелер

Қазақ тілінің толық орфографиялық сөздігі 1963 жасалды, 1978 жылы толықтырылған, түзетілген екінші басылымы жарық көрді (әрі қарай – Сөздік-1).

Қазақ әдеби тілі сөздік құрамының көпшілікке ортақ нормалары жүйеленген Емле сөздігінің беделді нұсқасы – 1988 жылы академик Р. Сыздықтың басшылығымен жарияланған «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, 1988). Беделді деуге негіз – Сөздік түзу қолға алынғанға дейін қазақ лексикографиясының және тіл мәдениетінің, әдеби нормалардың ғылыми-әдіснамасы бойынша бірқатар теориялық тұжырымдар жасалды, екіншіден, Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері (1983) бекітілді, ең бастысы – Сөздіктің құрылымы мен құрамын бір ізге келтіру ісіне қазақ ортологиясының көш басында тұрған академик Р. Сыздықтың өзі тікелей басшылық жасады. Осы негіздерге байланысты 1988-інші жылғы сөздіктің (әрі қарай – Сөздік-2) құрамын іріктеуде қатаң жүйелеу жүргізілді, Орфографиялық сөздіктің осы басылымындағы норма үлгілері қазақ тілінің заңдылықтарын жазуда сақтаудың қатаң дерлік канон үлгілері деңгейінде болды.

Емле сөздігінің қазіргі қолданыстағы нұсқасы – Орфографиялық сөздіктің 2013 жылғы басылымы (әрі қарай – Сөздік-3).

Кейінгі жылдардағы сөздіктерді түзу кезінде қазақ тіліне қатысты саяси, әлеуметтік, ұлттық сананың оянуы сияқты түрткіжайттар әсер еткендіктен, сөздіктің құрамына қазақ тілінің бар байлығын енгізуге ептеп басымдық берілген. Сондықтан да 2005, 2007, 2013-інші жылғы сөздіктерде сөз саны мен тіркестер біртіндеп молая түскен, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуына орай ұлттық тілдің ғылым мен техника тілі бола алатындығын, терминдік ұғымдарды бере алатындығын, өміршеңдігін дәлелдеу мүддесінде тілдің барлық дерлік әлеуетін қамтуы жағынан олардың өз құндылығы бар. Айта кетелік, Сөздік-3 түзілерден бұрын 15 томдық Қазақ әдеби тілінің сөздігі жарық көрді, онда соңғы жылдары хатқа түскен қазақ тілінің сөз байлығы айқын көрінді, бұл сөздік Сөздік-2 басылымына нормаланған тілдік фактілердің іріктелуіне сүйеніш болды. Мәселен, тек /Б/

әрпі бойынша алғашқы сөздіктерде жоқ 50-ге жуық тілдік бірліктер енгізілген, ішкі реестрдің толықтырылуын есептемегенде, олардың бір тобы жаңа сөз / жаңа терминдер болса, екіншілері кәсіби лексика және көнерген сөздер мен этноатаулар; олардың бірқатары ретінде төмендегідерді көрсетуге болады: *бағам, бағакөрсеткі, бағалама (экон.), бағатізбе, бағдарлама, бағдарғылауыш, байпас (тех.), бормәшине (мед.), бөде: бөде үй (этн.), бөдеске (кәс.), бөжей (көне), бөкей (көне), брифинг, бройлер.*

Емле сөздігінің сөздіктердің басқа түрлерінен басты айырмашылығы – белгілі бір кезеңдегі лексикалық құрамның дұрыс жазылуын жинақтап көрсету, орфографиялық норманы белгілеу. Екіншіден, әлем тілдерінде энциклопедиялық, түсіндірме немесе екітілді сөздіктерге қарағанда, Емле сөздігі жыл аралата жиі жарық көреді. Өйткені жазу практикасында байқалған ерекшеліктер, пайда болған жаңа тілдік бірліктердің орфографиялануы нормативті еңбек арқылы реттеледі, бірізге түсіріледі. Емле сөздігінде жазылуында қиындықтар бар тілдік бірліктермен қатар бірге және бөлек, дефис арқылы жазылатын сөздердің емлесі, сөздің айтылуы мен жазылуы арасындағы айырмашылықтар, фразалық тіркестердің кейбір үлгілерінің емлесі топтастырылады. Әдеби тілге ене бастаған ұғымдар мен түсініктерді, заттар мен бұйымдардың атауларын беруге әлеуетті мүмкіндігін танытып, жазу практикасында жұмсала бастаған, нормалануға «ұмтылыс» жасаған жергілікті тіл ерекшеліктері мен кәсіби лексика, ғылымның түрлі салаларына қатысты терминдер мен термин тіркестердің бір тобы, емлесін нақты көрсетуді қажет ететін ономастикалық, топонимикалық атаулардың үлгілері енгізіледі.

Нақтылай түссек, басқа тілдегі нормативтік сөздіктермен салыстырғанда, қазақ тілі Емле сөздігінің құрамы өзгеше, құрылымында да айырмашылықтар бар. Қазақ тілінің Емле сөздігі жеке лексемаларды (М. Малбақов «сөздіктің бірліктері» терминін қолданған) тіркеумен шектелмейді. Қазіргі қолданыстағы Емле сөздігі арқылы лингвомәдени ұғымдар, сөздің түптөркінін анықтау мүмкіндіктері, сөздің синтаксистік байланысқа түсу қабілеті (валенттілік), тіркесімділік, сөздің функционалдық қабілеті, прагматикалық қуаты, грамматикалық сипаттама (сөзтудырушы және сөзтүрлендіруші формалар), фонетикалық сипаттама (дыбыстардың жылысуы, қосылуы), омонимия, көпмағыналылық туралы мол мәлімет алуға бо-

лады. Бұл аталғандар және басқа да ерекшеліктер қазақ тілінің нормативтік сөздігінде басқаша жүйемен беріледі, бір жағынан түсіндірме сөздіктің параметрлеріне ұқсас келетін тұстары да болады. Осы жағынан қазақ тілінің Емле сөздігі тілдік бірліктерді тізбелеп берумен, норманы белгілеумен шектелетін басқа тілдердегі лексикографиялық типтерден айырмаланады. Сонымен қатар Емле сөздігінің осындай құрылымы мен құрамы сөздіктің осы түрінің барлық сипатын жүйелеуді, біріздендіруді қажет етеді.

Шын мәнінде Емле сөздігі Ю.Д. Апресян айтқандай, «тілді пайдаланушының практикалық мұқтажын өтеу үшін немесе тілді теориялық тұрғыдан сипаттау үшін ғана қажет емес, сонымен қатар ол тілдің теориялық ғимаратын тұрғызатын өнім болып табылады» (Морковкин, 1994: 13-23). Бұл бағалау түсіндірме сөздікке қатысты айтылғанымен, Емле сөздігінің жүктемесі де түсіндірме сөздікке барабар.

Емле сөздігінің тағы бір ерекшелігі ретінде сөздік арқылы әдеби тіл құрамының толығы, баюы жөнінде мәлімет жинақталатынын атауға болады.

Сөздік-2 басылымында, мәселен, 49 000 сөз және 9000 сөз тіркесі тіркелгендігі анық көрсетілген, ал Сөздік-3 құрамы бұл көрсеткіштен анағұрлым молайған.

Емле сөздігін ұйымдастырушы құрылым үш бөлікке таралады: негізгі сөз (негізгі реестр), ішкі реестр және белгісөз (помета).

Түптөркіні араб-парсы тілдеріне барып тірелетін «лұғат» сөзі бірнеше мағынаға ие: тіл, сөз, сөйлеу және сөздік. 15 томдық түсіндірме сөздікте осылайша таратылған және «сөз» мағынасында А. Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытов еңбектерінде жұмсалғаны жөнінде мәлімет жинақталған. Академик Р. Сыздық Емле сөздіктерінің алғашқы басылымдарында «ішкі реестр» дегеннің орнына «сөздің ұясы» терминін пайдаланған. Жүйелеу мақсатында баяндау барысында шартты түрде «негізгі / басты реестр» ұғымы үшін *лұғатсөз*, *лұғатсөздің ұясы* және «помета» термині үшін *белгісөз* аталымдары пайдаланылады.

Емле сөздігіне негіз болатын принциптер. Сөздік тілдің жүйесі лексикада ғана тұйықталып қалмайтынын, лексикалық тілдік бірліктердің сипаты морфология, синтаксис, сөзжасам сияқты тіл қаттауларындағы категориялардың, топтардың коммуникативті-тілдік ерекшеліктерімен тығыз байланыста екендігін көрсетуі тиіс. Емле сөздігінің басты міндеті сөздердің дұрыс жазылуын көрсету десек, осы

мүддеде лексикографиялық интерпретация жасау үшін алдын ала ғылыми-практикалық талдау жан-жақты жүргізіледі, тілдің барлық қаттауларына тән белгілер анықталған ғылыми зерттеулердің қорытындылары, сөздікті жетілдіру турасында айтылған әрбір пікір-ұсыныс саралаудан өтеді, сөздікке енгізілген тілдік бірліктің орфограммасының норма екендігі дәлелденеді.

Қазіргі кезде Емле сөздігін жасауға жаңаша тұрғыдан қарау жөнінде көзқарастар айтыла бастады. Көзқарастарға негіз болып отырған жайттар – тілдің қолданысын тану, тілді танудың өзегі – тілді пайдаланушының санасы, мәдени-әлеуметтік деңгейі, рухани өмірі, ойлауы, бұл – мәселенің бір жағы болса, екінші жағы зерттеу жүргізілгенде де, лексикографиялық еңбектер жасағанда да тілді пайдаланушының менталды ерекшеліктері, коммуникацияға араласқан кездегі тілді білу деңгейі қандай, ұлт тарихында қалыптасқан тіл тәжірибесін қабылдауы мен игеруі қалайша көрініс табады деген тәрізді күрделі құбылыстарға байланысты. Осының нәтижесінде «тілдік тұлға» термині кең өріс алды. Ал сөздіктің құрамын іріктеуге келгенде, жүйелі-құрылымдық тұрғыдан талдау мен таным тұрғысынан қарастырудың айырым белгілерін салыстыра келе, шетел ғалымы Ю. Караулов «адам – тілдің ішінде, тіл – адамның ішінде» болуы керек деген тұжырым жасады (Караулов, 2010: 3). Жалпы алғанда, жеке адам тілді коммуникативтік қажеттілікке қарай үш мақсатта қолданады: байланыс орнату (контакт), ақпарат беру және әсер ету үшін. Бұл ретте тілді қолдану кезінде коммуникативтік, интерактивтік және перцептивтік (тілдің лексикалық-грамматикалық құрылымын жеке адамның өзі қаншалықты біледі және қалай сезінеді, ақпаратын қандай тілдік бірліктер арқылы жеткізеді, тілдік бірліктерді қалай ұйымдастырады) процестер жүреді. Бұдан алынған нәтижелер, яғни жеке адамның сөзқолданысының жиілігі бірте-бірте артып, тілдің жалпы белгісіне айналуы мүмкін. Бұндай жағдайлар, сөз жоқ, қалыпты, жүйелі құрылымға, тілдік бірліктердің емлесінің өзгеруіне ықпал жасайды. Лексикалық норма тұрғысынан да, емле жақтарынан да әлсіз позициялар немесе бейнорма болып танылып келген тілдік бірліктердің емле нормасы дәрежесіне көтерілу фактілері жиі кездеседі.

Осындай жағдайларға байланысты Емле сөздігі тіл қолданысындағы сонылықтарды ескеруді және оны тілдің ішкі жүйесіне тән заңдылықтармен салыстырып толықтыруды, жетілдіруді қажет етеді, сөйтіп, жоғарыдай

айтқанымыздай, жиі жарық көреді, толықтыру мен жегілдірудің принциптерінің анықталу та-лабы туындайды.

Талқылаулар

Емле сөздігін түзуге негіз болатын прин-циптер:

- нормативтік меже;
- ақпараттық-стильдік меже;
- қолданыс жиілігі межесі;
- тілдік бірліктерді біріздендіру межесі не-месе жүйелілік принципі;
- ғылыми меже.

Нормативті меже. Орфографиялық сөздік жасау басталар тұста басты назарға алынатын принцип – тілік бірліктердің жазылуының нор-масын көрсету, емле нормасын белгілеу.

Нормативтік межені анықтау ең алдымен гра-фика, орфография, орфограмма ұғымдарымен байланысты. Бұл мәселелер профессор Н. Уәлидің еңбектерінде тиянақталғандықтан (Уәли, 2020), қысқаша пікір ұсынамыз.

Графика (әріп) жазба тіл пайда болған кезде қалыптасады, өйткені әріп – жазудың аса қажетті «мүлкі». Орфография – тілдік бірліктердің біріз-ді жазылуын қамтамасыз ететін ережелер және осы туралы ғылым деген түсініктерді қамти-тындығын атамағанның өзінде, жазудың тарихи тұрғыдан қалыптасқан жүйесі. Жүйе қалыптаса түскен сайын жазудың негізгі принциптері (фонематикалық, фонетикалық, морфологиялық, дәстүрлі) екшеле түседі. Сөйтіп, жазу жетіле бастайды, дәл осы арада қоғам мүшелері жазу үлгілерінің бірізді, қалыптанған болуының қажеттілігін сезінеді, өйткені тілдік қарым-қатынаста жазба тілді тиімді, қолайлы жұмсауға мүдделілік, норма ұғымы пайда болады.

Екіншіден, Емле сөздігінің нормативтік межесі лексикалық норма мен орфографиялық норма арасындағы байланысқа тікелей қа-тысты.

Лексикалық норманың табиғаты академик Р. Сыздықтың еңбегінде толық ашылған. Ғалым мәселені үш салаға бөліп таратады: а) жазба әдеби тілдік нормалар; ә) ауызекі сөйлеу тілінің нормасы; б) сөздердің қолданыстағы норма-сы (Сыздық, 2001: 114). Лексикалық норманы анықтау күрделі сипатқа ие. Өйткені лексикалық норманың анықталуы:

– сөздің тура және ауыспалы мағынасын (сөз мағынасының денотатты және коннотат-ты компоненттерінің мағыналық айырмашы-лықтарын);

– сөздердің лексикалық-семантикалық тір-кесімділігінің қадағалануын және өзгеруін;

– көнерген сөздердің әдеби тіл құрамына енуін;

– жергілікті тіл ерекшеліктерінің ұғымдар мен түсініктерді беруде актуалдануының себеп-терін;

– кәсіби лексиканың әдеби тіл айналымына енуін;

– жаңа қолданыстардың ұғымдар мен түсі-ніктерді беру үшін пайда болуы мен жасалуын;

– терминжасам мәселелерін;

– грамматикалық форманттардың қызметін;

– синоним, омоним, пароним категорияла-рының ерекшеліктерін танып-білуді қажет етеді.

Күрделі құбылыс болатынының тағы бір себебі лексикалық норманың қалыптасуының, орнығуының өзі адамның, қоғам мүшелерінің когнитивті санасына, білім деңгейіне, қоғамдағы тілдің орны мен рөліне, атқаратын қызметіне, жазба тіл мен ауызша сөздің өзара қарым-қатысы мен олардың коммуникативтік ортадағы арасалмағына, варианттылыққа байланысты.

Ал орфограмма ұғымы түбір сөздердің құрамындағы, босаралықпен және қосаралықпен (профессор Н. Уәли ұсынған термин бірге және бөлек, дефис арқылы жазылатын сөздердің жал-пы сипатын белгілеуге өте қолайлы) жазыла-тындарды, бас әріп графемасының, қысқарған сөздердің, дауысты дыбыстардың қатар келуін немесе бірінің түсірілу (жұтылу) себептерін, басқа да емлесі екіұдай тілдік бірліктердің емлесін қамтиды.

Бұлардың барлығына да жазба комму-никацияның нұсқалары негіз болады. Қазіргі кезеңдегі жазба нұсқалардың қаншалықты та-рамдалып кеткеніне тоқталмаса да болады. Ба-сты назар аударарлық тұс – жазба нұсқалардың қай-қайсысына да болсын, ауызекі сөйлеу тілінің әсері айқын, басым. Әлеуметтік желілердегі жазба тілдің жаңа тілдік-стильдік сипатын, публицистикалық стильдің «стиларалық стиль» деп бағалана бастағанын атамағанның өзінде, функционалдық тармақтардың негізгі түрлері де ауызша сөздің прагматикалық қуатын кеңінен пайдалана бастады. Мәселен, ғылыми ақпаратты беруде ғылыми-көпшілік стиль түрі кеңінен та-ралып келеді. Баяндау тәсілі әрі ғылыми, әрі көпшілік мазмұнға көшкен кезде, сөз жоқ, субъектілік сөзқолданыс болмай қоймайды. Жазба тіл арқылы ақпарат беру орфографиялық нормаларға әсер етеді және орфографиялық нор-маның деңгейі арқылы танылады. Демек, Емле сөздігі үшін нормативтік меже – басты өлшем.

Ақпараттық-стилдік меже. Жалпы, орфограмма ұғымы жазылуында қиындықтар бар деген ұғыммен үндеседі. Орфограммалық реттеу арқылы ең алдымен тілдегі мүмкін варианттар жинақталады. Ендеше, емлесі қиындық келтірмейтін тілдік бірліктер сөздікке енгізілімеуі керек деген тәрізді пікір туындауы да мүмкін. Бірақ Емле сөздігі лексикографиялық еңбектің маңызды түрі, ұлттық кодтың көрсеткіші ретінде, тілдің диахронды-синхронды дамуынан ақпарат беретін, тиісті қағидалар мен дәстүрлі емлеге сәйкес фонетикалық, морфологиялық құрылымы жағынан проблемасы жоқ тілдік бірліктердің толыққанды тізбесін ұсынады. Әрине, бұл ретте іріктеу жұмысы болады. Айталық, *алақан, арман, тора, тарап, бап, сап, мемлекет, абырой, бауырсақ, қуырдақ, бидайық, қорытынды, құрылыс* типтес сөздердің емлесінде тұрақтылық анық, әйтсе де форманттармен түрлену кезіндегі сөздің акустикасы мен перцепциясына қатысты өзгерістер (*алақанға – алақанға емес; торабы – торапы емес; тарапы – тарабы емес; бабы – бапы емес; сабы және сапы; мемлекет емес; аброй емес; қортынды емес; бауырсақы емес*) осындай лексемалардың сөздікке енгізілуін міндеттейді.

Әдеби тілдің құрамындағы тілдік бірліктердің мүмкіндігінше толық жиынтығы стилдік қолданыстарды іріктеуді қажет етеді. Лексикографияның тәжірибесінде стилдік ерекшелігі бар сөзге міндетті түрде белгісөз (помета) қойылады.

Сөздік-3-те «стиль» деген белгісөзбен (пометамен) бір тілдік бірлік көрсетілген: *жын-сайтан, жын-сайтанға* (пометалар кейінірек талданады). Сөз ретінде айта кетелік, академик Р. Сыздық *шайтан* және *сайтан* сөздерінің денотат және коннотат мағыналарын ажыратып, соңғысында (*сайтан, сайтан алғыр, сайтан қыз*) экспрессивті мағына бар екенін өз еңбектерінде көрсетіп өтеді. Ақпараттық-стилдік межені топтастырып алуымыздағы себеп – функционалдық стилдердегі әдеби тілдің құрамына енетін, орфограммасын да, нормалануын да белгілеу қажет болатын тілдік бірліктердің әдеби тілдің толығы процестеріне қатысын, іріктелу жолдарын анықтау.

Емле сөздігіне ғылым мен техника салаларына қатысты терминдер мен термин тіркестер енгізіледі. Бірақ Емле сөздігі терминдер сөздігінің көшірмесі емес. Термин жүйесі тарөрісті терминдерге және кең қолданыстағы терминдерге жіктелетіндігі белгілі. Емле сөздігі тар аядағы терминдердің баршасын бірдей лұғатсөз қатарына қосуды міндет етпейді. Ал

кең қолданыстағы терминдер дегеніміздің өзі шартты бөлініс болып табылады, олар публицистикалық стилде, ресми-іскери стилде, ауызша сөзде (академик Р. Сыздық осы термин арқылы шаршытоп алындағы ресми сөз бен күнделікті ауызекі сөйлеу тілін бірге қарастырған) жоғары жиілікпен қолданыла алады. Осы топтағылар және ішінара тарөрісті терминдер, орфограммасын нақтылау қажет болған жағдайда, Емле сөздігінің басты реестрінде – лұғатсөзде тіркеледі және лингвистикалық сараптама, іріктеу жүзеге асырылады. Мәселен, терминдер сөздігінде *тұқым қуушылық* және *тұқымқуалаушылық* варианттары берілген. Сараптама барысында тілдік бірліктің ұғымдық аппаратты бере алатын мағыналық сыйымдылығы, сондай-ақ дұрыс орфограммасы – бірге жазылуының негіздері дәлелденеді. Сөздік-2 және Сөздік-3 тізбесінде терминдердің көлемі жағынан айырмашылықтар бар, түптеп келгенде, Емле сөздігінде әр сала терминдерінің саны жағынан молая түсуі ақпарат беру, әдеби тілдің баю жолдарын көрсету және орфограммасын нақтылау мүддесінен туындаған.

Емле сөздігінің келесі басылымдарында әсіресе тарөрісті терминдердің жазылуы басты назарға алынатын болады, оның себебі графиканың латынша негізге ауысуына байланысты.

Қолданыс жиілігі межесі. Ортологиялық талдау. Емле сөздігінің кезекті басылымын әзірлеу барысында тілдік бірліктердің қолданыс жиілігін сарапқа салу маңызды рөл атқарады. Қазақ сөзінің жиі игерілетін арнасы да, орфограммадағы өзгерістерді де танытатын нұсқалар – жазба коммуникацияның түрлері. Соңғы жылдары жазба нұсқалардың түрлері, жанрлық тарамдалуы мейлінше көбейді. Жазармандардың көрсеткіші де сан түрлі: кәсіби мамандармен қатар қалың жұртшылықтың білімі, әлеуметтік ортасы әр деңгейдегі өкілдері қоғамдағы барлық мәселелерге пікір қосу арқылы араласып келеді. Осы көрсеткіш қазақ сөзінің жазылуында еркіндіктер туғызды, сөйтіп, бірқатар тілдік бірліктердің емлесін дұрыс көрсетудің қажеттілігі туындады. Бұл ретте Емле сөздігін түзушілердің алдында екі міндет болады: бірі – тарихи-дәстүрлі принцип негізінде жазу практикасында орныққан, нормасы дәлелденген орфографиялық норманы қайырадан бекітіп, ұсыну, екіншісі – жазу практикасында байқалған әрбір фактіні сарапқа салу. Дамыған тілдерде тілдегі жалт еткен өзгерісті дереу жинап алып отыратын қызмет қалыптасқан. Соның өзінде

де Емле сөздігі тілдегі соны құбылыстарды тіркеуде кеш қалып отырады.

Орфограммасын реттеуді қажет ететін тілдік бірліктердің негізгісі, жоғарыда айтқанымыздай, тілдің ішкі жүйесіне тән заңдылықтарды басшылыққа алу. Дей тұрғанмен табиғи заңдылықтардың өзі тілдің даму жолдарында өзгеріп отыратыны белгілі. Тілдің қолданылу аясы кеңіген сайын өзгерістер тілдің жетілген сипатын танытады. Демек, тілдің ішкі, табиғи жүйесіне жаңалық әкелген өзгерістер – позитивті құбылыс, тілдің жетіле түскендігінің белгісі. Сол себепті бұл жайт зерделеуді қажет етеді. Бұл үшін тілдік бірліктердің қолданыс жиілігі сарапқа салынады. Бұл ретте ең алдымен тілдік тұлға деңгейіндегі, қазақ тілінен жетік, тілдің эксплицитті нормаларын білетін және мойындайтын жазармандар (жазушы, журналист, публицист, қазақ тілінде жоғары білімі бар мамандар және т.б.) қатысатын, ресми ақпараттан бастап көркем очерк, көркем туындыға дейін жанрлардың түр-түрінен орын берілетін беделді жазба нұсқалардың (мәселен, «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті», «Ана тілі» газеттері) материалдары негізге алынады. Солай бола тұрса да жазба коммуникацияда еркіндіктер (*визуалды еркіндіктер* деп атауға болады) бар: эксплицитті емле нормаларынан ауытқудың себептері – а) саналы түрде автордың өз нормасын ұсынуы; ә) авторлық орфография; б) терім кезінде кеткен қателіктер. Соңғы техникалық қателіктердің өзі де назарда болуы тиіс.

Беделді басылымдардан іріктелген фактілердің бір тобы төмендегідей:

– бір мәтінде *көркемсурет* термині үш түрлі орфограммамен берілген: *көркем сурет* (бөлек), *көркем-сурет* (дефис арқылы) және бірге таңбаланған. *Сан салалы, сан алуан, әр алуан, кез келген, алдын ала, дер кезінде, ұланбайтақ, ұланғайыр, ұзынсонар, ұзын-ырғасы, таутұлға, кісікіік* тәрізді сөздер босаралықпен, қосаралықпен немесе бірге жазылған: *Мүлде кісі киік болып кеткен Айбар бұл сөздің астарына үніліп те қарамай... Оны өзім де білмеймін, ойыма келген кез-келген нәмірді тере салдым* («Қазақ әдебиеті» газетінен). *Басқосудың уақыты туралы алдын-ала хабарланады* («Айқын» газетінен).

– *айрықша, қайырылу* типтес формалар орфографиялық варианттар түзеді: «*Әпке*» деп *қайырылушы* едім («Ана тілі» газетінен). *Енді бұл айырықша мәселе болып отыр* («Қазақ әдебиеті» газетінен);

– *пендеауи; тауысқысыз: «Айтарын айтып, жазарын жазып үлгермеді-ау» дейтін пендеауи өкініштің болғаны рас* («Ана тілі»

газетінен). *Айбардың сұрғұлт жүзіне, түңіліңкі қабағына біраз қарап жатты* («Қазақ әдебиеті» газетінен). Бұларды авторлық орфография ретінде бағалауға болады.

– *ұ, ы, і* дыбыстарына байланысты бірнеше орфограмма орын алып келеді: *Тордың көкмұнар саңлауынан анасының аққұба өңі, әкесінің қарасұр жүзі қылаңыта шалынды. Айбардың сұрғұлт жүзіне...* («Қазақ әдебиеті» газетінен).

– *Анам есіктің алдында туырдық жаман отыр екен* («Қазақ әдебиеті» газетінен). Терімнен кеткен олқылық деп бағалаймыз.

Сонымен қатар күнделікті ақпараттар жиынтығының арнасы, тілі мен стилі беделді нұсқалардан айырмаланатын, әлеуметтік топтарға, жастарға, белгілі бір сала мамандарына, ойынсауықты насихаттауға арналған түрлі мемлекеттік емес басылымдарда, әлеуметтік желі материалдарында қазақ тіліндегі дыбыстық құбылыстардың (протеза, эпитеза, редукция және басқалар) жазуға көшірілуінен де емле мәселелері туындайды. Бұған *самрұқ, мақлұқ* сияқты сөздер дәлел бола алады. Кең қолданыстағы кірме сөздердің емлесінде, мәселен, қалыптасқан ереже қағидаларынан тыс қолданыстар бар: *штамп – штампты / штамптыны; митинг – митингтер / митингілер; бірінші рангілі және бірінші ранғылы капитан* дегендермен қатар сөз тіркестерінің сыңарларындағы дыбыстың ығыстырылуы (элизия құбылысы): *бара алмаймын – баралмаймын* және сөз соңындағы дыбыстардың немесе тұтас буынның жұтылуы (аферезис): *деймін – дим; дейді – дид / дейд; барам зой – барам зо* тәрізділер тілдің жұмсалымында бар. Сол сияқты *секпіл / сепкіл; айналу / айлану; әпке / әпке; текпішек / текпішек* сияқты бірнеше орфограммадағы фактілерді кездестіруге болады.

Бұндай жағдайларда кей реттерде «осылай қате жазып жүр» және «бұлардың дұрыс нормасы сөздікте көрсетілген» деген мазмұндағы уәждер айтылады. Әрине, бір қарағанда, тіл жүйесінің заңдылықтарына әсер ететіндей фактілер емес деп бейтарап қарауға да болады. Осындай фактілер тіл мәдениетінің төмендеуіне әсер етеді. Заңнамалық құжаттарда лингвистикалық кеңістікте тіл мәдениетін арттыру үшін сөйлеу мен жазудың арақатысын анықтаудың аса өзектілігіне мән берілген (Мемлекеттік бағдарлама, 2011). Сондықтан тіл мәдениетінің бір компоненті ретінде ортологияның теориялық және практикалық мүддесі де, мақсаты да жұмсалымдағы әрбір тілдік бірлікті сарапқа салу арқылы шешіледі.

Ортологиялық талдау. Мәселенің тиімді шешілуі үшін ортологиялық талдау жүзеге асырылады.

Ортологиялық талдау терминін лингвистикалық талдаудың бір түрі ретінде ұсынамыз.

Ортологиялық талдау қалай жүзеге асырылады? Тілдік бірліктердің әдеби // әдеби емес, емле нормасы дұрыс / емле нормасы дұрыс емес жайы қалай анықталмақ?

Бұл ретте кешенді сипаттама жасалады: оның бірі – жұмсалымда көрініс берген тілдік бірлікті жеке алып, тілдің жүйесіне, тіл заңдылықтарына қатысын анықтау, екіншісі – тілдік бірліктің қолданысқа түскен себептерін танып-білу. Бұлайша талдау өзара тығыз байланыста. Талдау барысында бірде тілдік бірліктің тіл заңдылықтарына тән сапасы, белгісі немесе керісінше, қолданыстағы жиілігі басым түсуі, тіпті екеуі де тең түсуі мүмкін. Талдау кезеңдерінде бір типтес моделдер арасындағы айырмашылықтар, жарыспалы нұсқалар да анықталады.

Зерттеушілердің бірі қызықты пікірін ұсынған: «Сөйлемнің құрамындағы сөзді жұлып алып, оқшаулап, анатомиялық үстелдің үстіне салып қарасақ, сонда ғана сөздің «тірі» емес екендігіне, денеден ажырап кеткен бір мүше сияқты соншалықты қауқарсыз екендігіне көз жеткіземіз» (Касарес, 1958: 64).

Ортологиялық талдау құрылымы жағынан бірдей тілдік бірліктерді бірүлгі моделіне салудың да мүмкін болмайтынын көрсетіп береді. Осылайша ортологиялық талдауды емле нормаларының мәселелерін дәлелдеуді қамтамасыз ететін толыққанды, кешенді лингвистикалық әдіс деп танымыз.

Соңғы жылдардағы жазба нұсқаларда *ауыздан-ауызға (тарау), жылдан-жылға, күннен-күнге, қолдан-қолға (тұрмау), ұрпақтан-ұрпаққа* құрылымдары *ауыздан ауызға, жылдан жылға, қолдан қолға, ұрпақтан ұрпаққа* болып, тіркес түрінде орфографиялық варианттар түзіп, жазылып келеді.

Емле нормасын белгілеу үшін ортологиялық талдау керек болады.

Қолда бар мәтіндердегі жұмсалым жиілігі мен емле сөздіктеріндегі мәліметтер тайталас түседі.

Көркем мәтіндерде:

Сонда ат-атағы баяғының батырындай ауыздан-ауызға тараған ер шопандар қимылы біздің бүгінгі күннің анық аңызына айналған (М. Әуезов, Алғы шеп). *...май айының алғашқы күндері бойында ауыздан ауызға*

көшті (М. Әуезов, Шығ.). *Жыл өткен сайын қарқындаймыз жылдан жылға* (І. Жансүгіров, Шығ. жин.). *Бағың күннен күнге зияда болсын. Дәулетің шайқалмасын* (М. Мағауин, Аласапыран). *Күннен күнге дербестігім нығайып, Тез алсыншы жанталасқан ел демін* (К. Салықов, Жезкиік). *Жер жүзі жылдан жылға болды абат, Шөлстан шөп шықпаған болды сабат* (Т. Ізтілеуов, Рүстем...).

Көсемсөз мәтіндерінде:

Тарихи тұрғыда қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын дағдылы қарекет пен мінез-құлық нысандары... («Қазақ әдебиеті» газетінен). *Астана жылдан-жылға, күннен-күнге көркейіп келеді* («Егемен Қазақстан», 14 наурыз, 2011жыл). *...ұрпақтан ұрпаққа мирас болған үлкен мұра сол халықтың өмірінің мәні болып есептелген жән-жоралғы, әдет-ғұрып заңдарымен эстетикалық, адамгершілік мұраттары болып табылады* (Қаз. дала. ойшыл.). *Қазақ дәстүрі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасса лазым* («Қазақ әдебиеті» газетінен).

Ресми мәтіндерде:

...ұрпақтан ұрпаққа берілетін және материалдық емес мәдени құндылық болып табылатын салттар, түсініктер мен пайымдардың нысандары (Материалдық емес мәдени мұра туралы ереже).

Сөздік-2 және Сөздік-3-те көрсетілген күрделі сөздер қосаралықпен, дефис арқылы берілген.

Фактілер орфографиялық варианттардың бар екендігін айғақтайды. Талданып отырған тілдік бірліктердің босаралықпен немесе қосаралықпен жазылуының сандық деңгейі де теңбе-теңге жуықтайды. Бұл ретте күрделі сөздерді лингвистикалық тұрғыдан және қолданыс жиілігі тұрғысынан, яғни жеке-дара бөліп алып, қолданыстарын жинақтап, және бір-бірімен салыстыру арқылы талдаудың қажеттілігі туындайды.

Босаралықпен жазылуын бекітуге уәж – осы тілдік бірліктерді фразалық тіркес деп тану. Рас, түркітану бойынша құнды еңбек – «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» *ауыздан ауызға тарау, қолдан қолға өту* фраза ретінде тіркелген (Кенесбаев, 1977: 42).

Бірақ Сөздік-1-ден бастап (1957 жылғы сөздік) қосаралықпен жазу нормасы белгіленген. Тегінде, *ауыздан-ауызға (тарау), жылдан-жылға, күннен-күнге, қолдан-қолға (тұрмау), ұрпақтан-ұрпаққа* моделі осы қатарлармен шектеледі, жинақтауды, мөлшерлеуді, іс-қимылдың сатылана өтетіндігін білдіретін семантикалық тұтастыққа ие, бір лексема біртұтастықта

қайталанып жұмсалады, *көзден-көзге, тәулік-тен-тәулікке немесе перзенттен-перзентке, сағаттан-сағатқа* құрылымдары жоқ.

Жазу практикасы, емле нормаларын анықтаудың қолданыс жиілігі межесінен өткізу талданып отырған тілдік бірліктердің қосаралықпен, дефис арқылы жазылуының басымдығын көрсетеді. Бұл ретте қос сөз категориясының сипаттамасы ілгері шығады. Белгілі ғалым, профессор А. Ысқақов бір сөздің қайталануы арқылы жасалатын қайталама қос сөздің қатарында қосымшалы қос сөз терминін қолданады (Ысқақов, 1974: 113). *Ауыздан-ауызға (тарау), жылдан-жылға, күннен-күнге, қолдан-қолға (тұрмау), ұрпақтан-ұрпаққа, тектен-текке, бостан-босқа, құрдан-құр және қолма-қол, ауызба-ауыз, сөзбе-сөз, көзбе-көз, бетпе-бет, жүзбе-жүз, жылма-жыл, жолма-жол* қосымшалы қайталама қос сөздердің парадигмалық түзімін құрайды. Сөз ретінде айта кетелік, қосымшалы қайталама қос сөз құрамындағы *-ба, -бе, -ма, -не* тұлғаларының мағыналары анықтала қоймаған.

Қазіргі ресми-іскери және көсемсөз мәтіндерінде *кезкелген // кез-келген, алдын-ала // алдын ала, сан салалы // сан-салалы* орфограммалары жиі кездеседі. Бұлайша болудың бір себебі – түптөркіні бөлек жазылатын тіркес болғанымен, көптеген тіркестер бір ырғақпен, өзара үйлесіммен айтылады, ырғақпен айтылуына сөздің құрамындағы бірыңғай, өзара үндесетін дыбыстар, буындар себепкер болады. Айтылымның және перцепцияның осы ықпалы жазу дағдысына әсер етеді, сөйтіп, осы ықпалдан түптөркіні тұрақты тіркес болғандардың өзі қосаралықпен немесе бірге жазыла бастайды. Беделді нұсқалардағы қолданыс жиілігі мен тіл заңдылықтарының өзара сабақтастықта саралануы арқылы емле нормасы қалыптасады.

1978 жылғы Емле сөздігінен (Сөздік-1) бастап қазақ сөзінің түбір күйінің, грамматикалық түрленімінің орфографиялық нормасында тұрақтылық бар. Бұл қазақ орфографиясы принциптерінің ғылыми тұрғыдан дұрыс таңдалғанын дәлелдейді.

Бұдан кейінгі жылдарда жазба нұсқалар және Сөздік-2 мен Сөздік-3 арасындағы әртүрлі орфограммалар латынграфикалы әліпби негізінде жасалатын Емле сөздігін (Сөздік-4) түзуде ортологиялық талдаудан өтеді.

Жазу практикасында кездесетін, *епті* түбіріне мағыналас *епсекті // ебсекті, ептейлі // ебдейлі, ебедейсіз // ептейсіз // ебдейсіз, ептейлік* тұлғаларының баршасы да сөздікке ену керек пе немесе олардың бірін норма деп тану

жайы ортологиялық талдау арқылы дәлелденеді. Тағы да *алақанат (қар), алабөтен (болу), көк ет // көгет, күн ара // күнара; күн ұзын // күнұзын, күнұзаққа, күн шуақ // күншуақ* Сөздік-2-де бөлек таңбаланып, Сөздік-3-те бірге жазылуын, сондай-ақ *гапіл // гапіл, қадім // қадым, қадір // қадыр, күшала // күшәла, нафіл // нәпіл* тәріздес араб-парсылық сөздердің орфограммасы осы әдіс арқылы реттеле түседі. Жазба нұсқалардағы *неғып, неғылған (неғып жүрсіз; неғылған адам)* тұлғаларының орфограммасы Сөздік-2-ден бастап әр басқа. Алғашқы сөздікте не қылып формасы ұяда берілген болса, Сөздік-3-те бұлардың екеуі де тіркелмеген. 15 томдық сөздіктер *неғып (сөйл.)* белгісі арқылы берілген *неғылған* сөзі әліпби ретінде жоқ. Алайда жазба тіл осы тілдік бірліктердің жиі қолданысын көрсетеді. Бір ғана мысал:

Ескілік, жаңалықтың арасымын. «Аталсаң ауылыңмен» деген мақал, Бұзайын елдің неғып рәсімін (Б. Майлин, Таңд. шығ.). *Аришалы сай! Неғылған көркем едің! Сол түні неге мені өртемедің?* (М. Мақатаев, Өлеңдер жинағы).

Екі буынды түбір сөздің соңғы буынындағы /ы/ және /і/ дыбыстарының емлесі Сөздік-1-ден бастап ортологиялық кодталған, ортологиялық қалыптанған. Емле нормаларының күллі түркітану бойынша алғашқы және ғажап үлгісін жасаған академик Р. Сыздықтың 1959 жылғы тұңғыш Анықтағышында бірқатар сөздер тәуелденгенінде, [ы], [і] дыбыстарының сақталатын тұстары және сусып түсіп қалатыны емле тұрғысынан кодталған. Емледегі осы дәстүрлі принцип Сөздіктердің кейінгі жарияланымдарында сақталып келеді және жазу дағдысында да орныққан: *көрік >> көрігі*, бірақ: *көркі; ойын >> ойыны*, бірақ: *ойнау; қорық >> қорығы*, бірақ: *қорықты >> қорқақ / қорқыныш*. Соңғы буынында [ы] және [і] дыбыстары бар *тегеурін, жасырын, ықылым, қарауыл* тәрізді үш немесе көп буынды сөздердің емлесінде қиындықтар кездеспейді. 1983 жылғы Емле ережелерінде де бұл ерекшелік жеке тармақта нақтыланған.

Салыстырылған фактілер арқылы орфографиялық норманы қалыптастыруда жазба нұсқалардағы қолданыстың маңызды екендігі анықталады. Дегенмен Емле сөздіктерінде сөздің түбір қалпын көрсету, сөздің түбірін сақтау міндетті. Осылайша сөздің түбір қалпы мен қолданыстағы өзгерісі арасында кейде тепе-теңдік, кейде теңсіздік пайда болады. Сөздің түбірі мен сөз түбіріндегі дыбыстардың сусып түсіп қалуынан пайда болған орфограмманың

қолданыс жиілігіне қарай кейде жарыспа нұсқалар пайда болады. Бұл – бірте-бірте жүретін үдерістердің бірі. Сөз ретінде айта кетелік, әлемдік ғылымдағы эволюция және даму (развитие) терминдері өзара мағыналас болғанымен, ғалымдар оларды ажыратады: эволюция – тілдегі түбегейлі өзгерістер деген сөз, ал даму тілдің қолданысындағы жаңа сипаттардың басымдық таныта келе, ауызша тіл мен жазба тілдің дағдысына, нормасына айналуын білдіреді (Рождественский 1990).

Сөздік-3-те *аулы ж. ауылы, аузы ж. ауызы, даусы ж. дауысы* қатарларының тіркелуі қолданыс жиілігіне байланысты.

Тілдік бірліктердің қолданыс жиілігін ескере отырып, ортологиялық талдау жасау Емле сөздігінің қатарын түзетін сөздердің нормативтік, ақпараттық, стилдік, кей реттерде эстетикалық межесін дәл сараптауға мүмкіндік береді.

Тілдік бірліктерді біріздендіру межесі немесе жүйелілік принципі. Емле сөздігіне енгізілетін тілдік бірліктерді жүйелеу ұстанымы – маңызды принциптердің бірі. Бұл принцип Сөздіктің құрамы мен құрылымын жүйелеу арқылы анықталады.

Сөздіктің құрамы мен құрылымы жөніндегі ақпарат, әдетте, Сөздіктің Алғысөзінде беріледі. Алғысөз негізінде Сөздік түзілген кезеңде әдеби норманың қалай және қай деңгейлерде қалыптасқаны және қалыптану үдерістеріне ыңғайланған тілдік бірліктердің сипаты еркін түрде баяндалады. Сөздік-2 нұсқасында сөздіктің құрылымы сөз таптарына қарай жүйеленіп көрсетілген. Осындай нақтылық сол кезеңде маңызды еді, өйткені әсіресе сөзтудырушы қосымшалардың өнімділігі, мағына ажырататын қызметі молайған тұста, бірге немесе бөлек жазылатын күрделі сөздердің орфографиялануының түйінді жайттары анықтала бастаған кезде, жазуда байқалған көптеген проблемаларды талдап, түсіндіріп берудің бірден-бір қолайлы жолы осы болды. Сондықтан, айталық, Сөздік-2-нің Алғысөзінде *-шы, -шылық* қосымшалары арқылы жасалған, лексикалық мағынаға ие болған *ағартушы, ағартушылық* деген сөздердің тіркелетіндігі, ал *қабылданушы* немесе *қабылданушылық* дегендердің сөздікке енгізілмеуінің себептері түсіндірілген. Сондай-ақ етістіктің етіс формаларының да Сөздік-1-ге енетіндері және тіркелмейтін формалары әбден анықталған: *қуану* түбірі арқылы жасалғандардың қатарында *қуанту, қуанысу* тұлғалары үлгі ретінде алынған, ал етіс форманттарының

одан әрі сатылана жалғануында (*қуандырту, қуантқызу*) емле проблемасы болмағандықтан, сөзтізбе қатарында берілмейтіндігі көрсетілген. Осылайша жүйелену кейінгі емле сөздіктерінде біршама реттерде назарда болды.

Сөздік-3-тің Алғысөзінің құрамы мен құрылымы басқаша мазмұнда. Бұл – заңды да, өйткені Сөздік-2-де сұрыпталып берілген тілдік бірліктердің нормасы мейлінше нақты болса, соңғы басылымда жазу практикасында пайда болған емле нормасына қатысты күрделі тұстарды және еңбектің 2005, 2007-жылдардан кейінгі толықтырылу, түзету себептерін егжей-тегжейлі баяндау мақсаты бар. Сөздік-3-тің алтыншы басылымының мақсаты «әдеби тілдің толық корпусын жасау, осы себепті тілдің бүгінгі тынысын тап басатындай, тілдің ішкі құрылымындағы өзгерістер мен қоғамдағы әртүрлі жаңалықтарды көрсететіндей болуы» ескерілгендігі айтылған (Орфографиялық сөздік, 2013). Сөздікке осы аталғандармен қатар жаңадан пайда болған терминдер мен сөз тіркестері, көне, ескі кітаби сөздердің дұрыс жазылу емлесі жинақталған. Бірге және бөлек жазылатын сөздер тобы толықтырылып, реттеле түскен. Алтыншы басылымның құнды жақтары бұлармен де шектелмейді.

Тілдегі жаңа сөздердің нормалануын көрсету (*ғаламтор, айқұлақ, ықпалшара*), элеуметтік мәні жоғарылаған діни лексиканың топтастырылуы (*аятолла, гұсыл, ифтар*), терминжасам жүйесінің қазақыландырылуына байланысты молайған стандарт тілдік бірліктердің (*зейнетақы қоры, геосаяси түзілім, еншілес компания*) енгізілуі әдеби тілдің корпусын қалыптастырғанына дәлел.

Ал емле мәселесіне келгенде, Сөздік-3-тің құнды жақтарының бір тобы – орфограммасы әртүрлі, емлесінде қиындықтар бар тілдік бірліктердің – көне, ескі кітаби сөздердің, бірге және бөлек жазылатын сөздердің (*қолорамал, беторамал, асқасық*) толықтырылуы және реттелуі, жарыспалы қатарлардың (*адал // халал; уәде // уағда; әкім // хакім*) арнаулы стильдік белгілермен саралануы.

Академик Р. Сыздық Емле сөздігінің әр басылымы сайын, әр басылымның алғысөзінде сөздіктің құрылымы мен құрамын жетілдірудің, толықтырудың, түзетулер енгізудің қажет екендігін әрдайым айтқан. Сөздіктің жетілдіріліп, жаңартылып, түзетілетіндігінің басты себептерінің бірі – жазу практикасындағы жаңа құбылыстарды ескеруге байланысты. Жаңарту мен жетілдіруді әдеби тілдің қолданысына ене

бастаған жаңалықтарды лұғатсөзге іріктеп қосу, алдыңғы басылымдарда тіркелген, бірақ қоғам өзгерістеріне қарай актуалдылығын азайтқан, орфограммасында қиындықтар жоқ тілдік бірліктерді сараптау деген түсінікке саяды. Ал түзетулер дегеніміз әредік орфограмаларды, айталық, дыбыстық алмасу құбылыстарын, бірге және бөлек жазылатын сөздердің емлесін біріздендіру ісімен байланысты. Жетілдіру де, жаңартулар мен түзетулер де Сөздіктің құрамын түгелдей өзгерту дегенді білдірмейтінін атап айту керек. Қазақ тілі емле сөздігінің құрамына енген лексемалар – алғашқы басылымдарынан бастап-ақ тілдің ішкі заңдылықтарына сәйкес іріктелген, жазу практикасында емлесі қалыптасқан, тәжірибеден өткен тілдік бірліктер. Дегенмен кей реттерде тілдік бірліктердің емлесін қайта қарау қажеттігі туындайды. Мәселен, 1959 жылғы Анықтағыштың бірінші нұсқасында академик Р. Сыздық *ауыл шаруашылығы* терминінің бөлек жазылатындығын, тұтас бір мағынада анықтауыштық қызметке ауысқанда да бөлек, бірақ *ауыл шаруашылық артелі* болып, тәуелдік формасының түсіп қалатындығын норма ретінде қалыптастырған болатын. Осы қағида Сөздік-2-де сақталған, Сөздік-3-те орфограмма өзгерген: *ауылшаруашылығы* және *ауылшаруашылық* формасы ұсынылған. Соңғы басылымдағы осы өзгерістің дәйекті, объективті себебі жазу практикасында қалыптаса бастаған емлеге қатысты болды. Ал жазу практикасында осылайша бірге жазылуына себепкер болған фактордың негізгісі – сыртқы (бөгде) қолданыс заңдылықтарының ықпалы, ғылым мен техника салаларының аталымдарының өзге тілдің құрылымын сақтап аударылуы (*сельскохозяйственные продукты*; бұл себепшіге көптеген мысалдар бар). Келесі фактор терминжасамның негізгі ұстанымдарының бірі ықшамдылыққа байланысты, осыған қатысы бар тағы бір себеп – жазу практикасы күрделі сөздерді бірге жазуға басымдық беріп келеді. Сонымен қатар *-лық* (варианттарымен қоса алғанда) форманты жинақтау, ықшамдау қызметін атқарады.

Осы жайттарға жүргізілген ортологиялық талдау арқылы *ауыл шаруашылығы* изафет тіркес ретінде бөлек таңбаланатындығы (*ауыл шаруашылығына жас мамандар керек*); ал күрделі анықтауыш ретінде бірге жазылатындығы (*ауылшаруашылық өнімдері*) Емле сөздігінің келесі басылымдарында қалыптандырылады. Байырғы, дәстүрлі норма мен «жас» норманың арасындағы айырмашылықты салыстыру, ортологиялық талдау, жазу дағды-

сын ескеру нәтижесінде емле нормасы жетіледі, жаңартылады және түзетіледі. Бұл ретте біз екі мәселеге: а) емле нормаларының қоғам дамуының кезеңдеріне қарай жетіле түсетіндігіне және ә) нормалану үдерістерінде тілдің ішкі заңдылықтарын таяныш ететін дәстүрлі емле нормалары мен тілде жүріп жататын сипаттарды көрсететін жазу практикасында мақұлданған, кодификациялана бастаған (қолданыс жиілігі жоғары) нормалық белгілердің арақатынасын анықтаудың маңыздылығын тағы бір мәрте атап өтеміз. Тіпті емле нормаларын белгілеуде соңғысы басымдық беретін фактілер жиі кездеседі. Жетілдіру мен түзетулер лұғатсөздің ұясында да де жүргізіледі.

Сөздіктің құрамын толықтыру да маңызды. Мәселен, келесі басылымдарда *ақжарылқан (заман)*, *рамазан (ай атауы)*, *құстаңдай (ою)*, *қараторы (тұс)* лексемаларымен қатар Ә. Кекілбаев, М. Мағауин сынды қаламгерлердің тарихи тақырыпқа арналған шығармаларда кеңінен жұмсалған *алашибегі*, *ұлысбегі* тәріздес сөздерді, *ақпар кесе (жерг.)*, *аударматану (терм.)* дегендерді сөзтізбеге енгізу керек болады, Сөздік ғылым мен техникадағы, оқу-ағарту салаларындағы жаңа терминдермен, актуалды кірме сөздермен толықтырылады.

Емле сөздігінің құрамы. Емле сөздігі – әдеби тілдің құрамындағы тілдік бірліктердің көрсеткіші. Ал әдеби тілдің құрамындағы тілдік бірліктерді шартты түрде бірнеше топқа бөлуге болады. Олар:

- жергілікті тіл ерекшеліктері және кәсіби лексика;
- тілдегі жаңалықтар / жаңа сөздер / жаңа қолданыстар;
- терминдер және кірме сөздер.

Топтастырылған қабаттардың қай-қайсысында лұғатсөз қатарына іріктеу, орфограмма-сын нақтылау тіл қолданысындағы өзгерістерді қамтуы жағынан да, Сөздіктің нормативті сапасын арттыруда да маңызды.

Қорытынды

Қазақ тілтанымында қазақ лексикографиясының негізгі бағыттары тиянақты зерделенген. Зерттеу қорытындыларынан, орфографияға қатысты басқа да ғылыми-көпшілік мазмұндағы пікірлерден нормативтік сөздіктің құрылымы мен құрамына қатысты пайдалы ұсыныстарды кездестіреміз. Емле сөздігін түзудің де озық тәжірибесі бар, әсіресе Сөздіктің соңғы басылымы тіл дамуының синхрониясы мен диахрониясы-

нан, орфографиялық өзгерістерден мол мәлімет беруі жағынан аса құнды. Алайда сөздікке практикалық, аналитикалық талдау ұдайы жүргізіліп отырса, жалпы тіл дамуына тән моделдер, ерекшеліктер жинақтала түсетіні, ал бұл теориялық талдауларға тиімді ықпал жасайтыны, демек, ғылыми тұжырымдардың қалыптасуы тіл жүйесіндегі, сөйленіс жүйесіндегі белгілі бір кезеңдердегі басты сипаттарды танытуға ықпал жасайтыны сөзсіз. Емле сөздігінің құрылымы мен құрамына қатысты баяндалған жайттар нормативтік сөздіктің теориялық мәселелерінің баршасын дерлік анықтап берді деуден аулақпыз. Көздегеніміз – Академик Р. Сыздықтың «нормативтік сөздік үшін әрдайым жетілдіру, түзету, біріздендіру ісі маңызды» деген мазмұндағы ұлағатты сөзін басшылыққа ала отырып, қоғам сұранысына сәйкес келетін, жоғары деңгейдегі лексикографиялық еңбектің айрықша түрінің – Емле сөздігінің кемелдене түсуіне үлес қосу. Сөздіктің қай түрі үшін болмасын, ғылым

мен жазу және қолданылу дағдысының тығыз сабақтастығына негізделетін ортологиялық талдау жүргізу аса маңызды. Бұл лингвистикалық әдіс тілтанымның әр саласының мамандарының бірлесе атқарған жұмысының нәтижесінде ғана тиімді бола алады.

Ғылыми зерттелген, тіл қолданысы мен тіл жүйесінің өзара қатысы, тілдің даму сипатына тән өзгерістер сарапталған жұмыстың нәтижесі – нормативті Емле сөздігі салалық, терминологиялық, екітілді, аспектілік және білім беру салаларына арналған сөздіктердің құрылымына, жүйеленуіне, тілдік бірліктердің нормалануына негіз болады.

Мақала бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясындағы OR11465483 «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» деп аталатын ғылыми бағдарлама жоспарына сәйкес әзірленген.

Әдебиеттер

- Морковкин В.В. Типология филологических словарей // *Vocabulum et vocabularium*. – Вып. 1. – Харьков, 1994. – С. 13-23.
- Лейчик В.М. Опыт построения классификации терминологических словарей // *Теория и практика научно-технической лексикографии*. – Москва, 1988. – С. 41-46.
- Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // *Апресян Ю.Д. Избранные труды. Интегральное описание языка и системная лексикография*. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1995. – С. 348-389.
- Oxford English Dictionary* // Википедия. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Oxford_English_Dictionary
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1 т. – Алматы, 2011. – 752 б.
- Малбақов М. Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері: филол. ғыл. док. ... дисс. – Алматы, 2003. – 290 б.
- Гак В.Г. Лингвистические словари и экстралингвистическая информация // *Вопросы языкознания*. – №2. – 1987. – С.3-16.
- Гак В.Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии // *Актуальные проблемы учебной лексикографии*. – Москва, 1977. – С.11-27.
- Хусаинова Л.М. Принципы составления орфографических словарей башкирского языка // *Вестник Оренбургского государственного университета*. – №7(207). – 2017. – С.62-66.
- Сағынбаева Б., Сулейманова Н. Азыркы кыргыз тилиндеги көп кетирилген каталардын типтери жана түрлөрү // *Manas Sosyal Arastirmalar Dergisi*. – Vol.4. – Iss.5. – 2015. – Б. 118-134
- Апресян Ю.Д. Лексикографическая концепция НБАРСа // *НБАРС*. – Т.1. – Москва, 1993. – С.6-17.
- Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Өңд., толықт., 3-бас. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым акад. Тіл білімі институты, 1988. – 400 б.
- Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Изд 7-е. – Москва: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
- Уәли Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының теориялық негіздері. – Алматы: Арыс баспасы, 2020. – 181 б.
- Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
- Қазақстан Республикасындағы Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 жарлығымен бекітілген. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110>
- Касарес Х. Введение в современную лексикографию. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1958. – 355 с.
- Кеңесбаев С. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1977. – 712 б.
- Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: жоғарғы оқу орындарының филология факультеттеріне арналған оқулық. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1974. – 407 б.
- Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. – Москва: Высшая школа, 1990. – 381 с.
- Орфографиялық сөздік. Алтыншы басылым / Құраст.: Н. Уәли, Қ. Күдерінова, А. Фазылжанова, Ж. Исаева, Н. Әміржанова, А. Әмірбекова. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 720 б.

References

- Апресян Д. (1993). Лексикографическая концепция NBARS [Lexicographic concept of NBARS] // NBARS. Vol.1. Moscow. 1993. P. 6-17. (in Russian)
- Апресян У.Д. (1995). Образ человека по данным языка: попытка системного описания [The image of a person according to language data: an attempt at a systematic description]. Избранные труды. Интегральное описание языка и системная лексикография [Selected Works. Integral description of the language and systemic lexicography]. Moscow. 1995. P. 348-389. (in Russian)
- Гак В.Г. (1977). О некоторых закономерностях развития лексикографии [On some patterns of development of lexicography]. Актуальные проблемы учебной лексикографии [Actual problems of educational lexicography]. Moscow. 1977. P. 11-27. (in Russian)
- Гак В.Г. (1987). Лингвистические словари и экстралингвистическая информация [Linguistic dictionaries and extralinguistic information]. Вопросы языкознания [Questions of linguistics]. Iss. 2. 1987. P. 3-16. (in Russian)
- Хусайнова Л.М. (2017). Принципы составления орфографических словарей башкирского языка [Principles of drawing up spelling dictionaries of the Bashkir language]. Вестник Оренбургского государственного университета [Bulletin of the Orenburg State University]. Iss. №7(207). 2017. P. 62-66. (in Russian)
- Карaulов У.Н. (2010). Русский язык и языковая личность [Russian language and linguistic personality]. 7th edition. Moscow. 2010. 264 p. (in Russian)
- Касарес Х. (1958). Введение в современную лексикографию [Introduction to modern lexicography]. Moscow. 1958. 355 p. (in Russian)
- Кенесбаев С. (1977). Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. Almaty. 1977. – 712 p. (in Kazakh)
- Лейчик В.М. (1988). Опыт построения классификации терминологических словарей [Experience in constructing a classification of terminological dictionaries]. Теория и практика научно-технической лексикографии [Theory and practice of scientific and technical lexicography]. Moscow. 1988. P. 41-46. (in Russian)
- Малбақов М. (2003). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері [Structural bases of the explanatory dictionary of the Kazakh language]: doctor diss. Almaty. 2003. 290 p. (in Kazakh)
- Морковкин В.В. (1994). Типология филологических словарей [Typology of philological dictionaries]. Vocabulum et vocabularium. Vol.1. Harkov. 1994. P. 13-23. (in Russian)
- Орфографиялық сөздік (2013). [Spelling dictionary]. 6th edition. Almaty. 2013. 720 p. (in Kazakh)
- Oxford English Dictionary // Wikipedia. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Oxford_English_Dictionary (in English)
- Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі [Dictionary of the Kazakh literary language]. Vol.1. Almaty. 2011. 752 p. (in Kazakh)
- Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі (1988). [Spelling dictionary of the Kazakh language]. 3th edition. Almaty. 1988. 400 p. (in Kazakh)
- Қазақстан Республикасындағы тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы (2010) [State program for the development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020]. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 29 қазандағы № 1128 қаулысы [resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 29, 2010 No. 1128]. 2010. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110> (in Kazakh)
- Рождественский В. (1990). Лекции по общему языкознанию [Lectures on General Linguistics]. Moscow. 1990. 381 p. (in Russian)
- Сагынбаева Б. (2015), Сулейманова Н. Азыркы кыргыз тилиндеги көп кетirilген катардын типтери жана тилору [Types and forms of common mistakes in the modern Kyrgyz language]. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi. Vol.4. Iss.5. 2015. P. 118-134. (in Kyrgyz)
- Сыздық Р. (2001). Тілдік норма және оның қалыптаныуы (кодификациясы) [Language norm and its formation (codification)]. Astana. 2001. 230 p. (in Kazakh)
- Уали Н. (2020). Қазақ графикасы мен орфографиясының теориялық негіздері [Theoretical bases of Kazakh graphics and spelling]. Almaty. 2020. 181 p. (in Kazakh)
- Үсәқов А. (1974). Қазіргі қазақ тілі: жоғарғы оқу орындарының филология факультеттеріне арналған оқулық. – Almaty: «Мектеп» баспасы, 1974. – 407 б. (in Kazakh)